

СЛОВО ПРО СТАРШОГО ТОВАРИША

Ісаак Михайлович Трахтенберг

Відомий український і радянський гігієніст, професор, доктор медичних наук, член-кореспондент НАН України, академік НАМН України, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України.

Випускник Київського медичного інституту перших повоєнних років І.М.Трахтенберг в стінах своєї альма-матер пройшов шлях від аспіранта до професора, присвятивши понад двадцять років викладацькій діяльності. Понад 40 років очолює лабораторію промислової токсикології та гігієни праці в Інституті медицини праці НАМН України. Автор ряду цікавих науково-популярних і мемуарних книг: "Отрути. Популярна енциклопедія", "Зупинитися, озирнутися", "Мій Київ, мої кияни" та ін. Багато сторінок мемуарів присвячені зустрічам автора з М.М.Амосовим, які завжди перетворювалися в "бенкет розуму і мудрості".

Мій благословенний друг, вчений зі світовим ім'ям - фізіолог і геронтолог Володимир Фролькіс залишив в своєму доробку, крім видатних наукових праць і яскравої наукової публіцистики, ще й цикл виношених їм в останні роки образних, різьчуч точних і влучних афоризмів. Серед цих афоризмів деякі про спільність і особливості різних видів творчості та їх представників. Наведу лише кілька:

"Подібно до поезії і мистецтва в науці є лірики, романтики і реалісти;

Мистецтво - неповторно, наука - неминуча, будучи закономірним розвитком людського мислення. У мистецтва і науки одна мета - "у всьому дійти до суті...".

Я привів саме ці вислови з більш ста "Афоризмів від Фролькіса", оскільки вони видаються мені співзвучними того, чим хочу поділитися з читачем в пошуках відповіді на питання, які напуття залишили нам з вами неповторні сучасники. Наведу ще одну думку, що вінчає цитовані афоризми, датовані вереснем 1999 року: "Час нескінченний, безперервний, і тільки людина робить мітки - години, дні, роки, століття, тисячоліття. Коли 31 грудня 2000 року зірвано останній листок календаря і настане нове століття, нове тисячоліття, ніщо не зміниться в безкінечному плині часу".

А що, по суті, є час? І що в "нескінченний його перебіг" повинні привнести ми в прийдешні роки, пам'ятаючи досвід минулих років? Саме ми, що стали настільки непомітно і навіть, здавалося б раптом, людьми двох епох? Вражає подібний факт? Безсумнівно! Але і багато до чого зобов'язує. Для свідомості людини і ця нова епоха далі буде вести відлік подій "до того" і "після того". Що можна тут додати? Хіба тільки те, що всі ми сподіваємося в недалекому майбутньому"... жити в доброму суспільстві, щоб отримувати віддачу, якщо робиш добро... Що стосується щастя, то це залежить від того, чи зуміють люди знайти компроміси розуму і біології". Це судження з невеликого нарису з лаконічною назвою "Кредо" належить Миколі Амосову. Пригадую, як це його судження про необхідність "знайти компроміси розуму і біології" було з інтересом сприйнято мною, як і переважною більшістю читачів амосовських творів. Можливо, саме тому в силу усвідомленого від природи і ще від величезного духовного досвіду, розуміння боргу перед сучасниками і нащадками передав він

нам свої ідеї, думки, підсумки непростих і навіть болісних роздумів про призначення людини, його життя і прагненнях, його здоров'я і хвороби.

Старий київський будинок, що приземкувато зайняв місце на розі двох ще більш старих київських вулиць, іменованих нині вулицями Богдана Хмельницького та Івана Франка. За вікнами Амосовської квартири — жовтіють осінні дерева на тлі холодного сонця, городяни, що снують, силуети легкових машин, що мерехтять. У кабінеті Миколи Михайловича, де панують численні полиці з книгами, а на низькому столі височіє в центрі комп'ютер, господар кабінету і я захоплені черговою розмовою. Мовчки навідується дружина Миколи Михайловича наймиліша Лідія Василівна з тацею, на якій — гарячий чай, бутерброди і солодкі булочки, традиційно закупаються в розташованій поруч популярній кондитерській. У кабінеті затишно і тихо. За склом книжкових полиць — фотографії близьких і друзів. На одній з них — такий же знімок, як у мене вдома, на якому ми з Миколою Михайловичем на загальних зборах Академії медичних наук. Здається, все це було зовсім недавно...

Як часто ми говорили з Миколою Михайловичем про час, про складні перипетії сьогодення і, на жаль, не дуже ясні перспективи майбутнього. Зміст багатьох з цих діалогів, публікацій я відобразив у картинах, де особливе місце зайняли міркування про швидкоплинність часу. Якось згадали Ірвіна Шоу, який висловив думку про те, що, заглядаючи в минуле, ми залишаємо за собою щастя чи горе, прямуючи до нового щастя або до ще більшого горя, але при цьому шляху назад немає. Були одностайні в тому, наскільки вірно і в той же час сумно сказано письменником про минуле, яке завжди з нами.

Про минуле Микола Михайлович розповів докладно і емоційно — адже саме це минуле було і не ординарним, і багато в чому драматичним. Важке дитинство, освоєння двох областей знань — технічних і медичних, суворі будні армійського лікаря, фронт, новації серцево-судинної хірургії і біокібернетики. На жаль, часто в наших розмовах, особливо останніх років, звучало визнання, що нікуди не дітися від того, що прожиті роки, далекі і не настільки вже далекі, залишилися в минулому. Але в той же час як одне з побажань майбутнього сприймалося нами судження про те, що поки живе людина, не вичерпалися духовна енергія, устремління до пошуків, нових звершень і нових надій, вона має творити. При цьому цінувати кожен новий день як маленьке життя, радіти повсякденним турботам, зустрічам, спілкуванню, роботі, усвідомленню того, що ще належить зробити, а потім і самому скоєному. Права була Марина Цветаєва в своєму твердженні, що в другій половині життя важливий не успіх, а важливо встигнути. І ще одне, що було предметом спільних роздумів. Неможливо змиритися з тим, що так мало, по суті, відведено для життя людини. Час — це всього лише мить. Звідси зрозуміле бажання "зупинити мить", відобразити і минуле, і сьогодення в друкованому слові, в оповіданнях і міркуваннях, що призначаються для сучасників і спадкоємців, тих, хто буде після нас.

Можливо, реалізуючи подібне прагнення і заглядаючи в попередні роки, ми всі засумніваємося в тому, що "шляху в минуле немає". Адже оцінити цей шлях треба ще й для того, щоб досягнути сьогодення, продовжити в ньому творити і будувати. При цьому пам'ятаючи, звичайно, і про долю майбутнього. Тут доречно

зауважити, що на роздуми про майбутнє в наших діалогах, які запам'яталися особливо, все більше наштовхував факт настання нового століття. У цих діалогах обговорювалося і таке питання: чи мав рацію Екклезіаст, коли, говорячи про майбутнє, стверджував: "Що було, те й буде, все повертається на круги своя". Чи на таке майбутнє ми сподіваємось, і чи цього чекаємо від прийдешніх років? Навряд чи! Хоча деяким, скажімо, письменнику Василю Бикову, наведене визначення представляється як найбільш точне. Втім, він же сам говорить і про те, що майбутнє невловимо, в цьому його принадність і жах.

Пам'ятаю, як довго ми з Миколою Михайловичем колись обговорювали питання про те, що, можливо, найближчі десятиліття нового століття виявляться жаданою епохою, коли, нарешті, зникнуть сумніви, що нас раніше охоплювали і відкритесья людству те, що для нього найважливіше! Але чи так швидко можуть зникнути сумніви, які не вдалося розсіяти в минулому?

Була така притча про те, що все ж в житті важливіше. Ісус проголосив - "співчуття", Мойсей сказав - "думка", Маркс - "їжа", Фрейд - "секс". А Ейнштейн повторив своє: "Все на світі відносно". Останнє, як істина, збережеться, ймовірно, і в нашому майбутньому.

І все-таки: що таке майбутнє? У американського письменника Амброза Бірса можна знайти подібну до того ж досить однозначну відповідь на це, здавалося б, риторичне питання: "майбутнє — це той час, коли справи наші процвітають, друзі вірні і щастя нам забезпечено". Від себе додаю: майбутнє — це і той час, коли згадуєш минуле, як зовсім не таке далеке. "Є три епохи у спогадів, — писала Анна Ахматова, — і перша — як би вчорашній день".

І ще одна тема обговорювалася під час діалогів, про які йде мова. Мабуть, навіть не конкретний зміст певної теми як такої, а спільність відчуттів, тривожності, непрогнозованості майбутнього. Адже на стику двох століть, а заодно і двох тисячоліть цей перехідний час дійсно може здатися майже нереальним, бо досягнути подібне в повній мірі непросто — дехто психологічно відчув особливий стан. Очікування зміни настільки вражаючих віх в житті людства породило і в суспільстві, і в індивідуальному світі кожного з нас невпевненість в завтрашньому дні. Виник стан якоїсь дивної хисткості. Можливо, від цього відчуття тривоги і невпевненості ми дедалі частіше стали подумки підбивати підсумки минулого, замислюватися над майбутнім, переносити на "потім" плани, які давно виношуються, відкладати їх на майбутнє.

Якесь відчуття внутрішнього дискомфорту почало позначатися і на повсякденних справах, і на життєвих устремліннях. Можливо, воно ініціювалося думкою про те, що ти вже людина минулого століття. Але ж як часто ще зовсім не так давно ми гордо любили повторювати: "Я — людина двадцятого століття". Несподіваний збіг: зустрівся з подібними роздумами в романі Василя Аксьонова "Кесарево світіння". Десь в середині розповіді прочитав авторський відступ, в якому письменник поділився з читачем своїм відчуттям, дуже близьким до того, про яке йшлося вище. Наведу з купюрами це місце: "Століття закінчувалося, і я від цього постійно відчував себе не в своїй тарілці. Постійно себе умовляв, що всі ці наші століття і тисячоліття лише правила дитячої гри. Ну що означають наші відрізки часу в контексті Всесвіту? По-перше, вони сміховинно короткі, по-друге,

ми їх самі придумали, щоб якось визначитися в незбагненності, де немає ні гуркоту, ні світла, ні спеки, ні обертання планет. що там відбувається за межами наших почуттів, якщо взагалі щось відбувається в нашому розумінні? І все-таки як нам жити тепер без ХХ століття? Адже зовсім ще недавно були часи, коли приналежність до цього століття вважалася ознакою передового... про таку людину зовсім ще недавно говорили: "справжня людина ХХ століття!" Як швидко це все прошелестіло мимо!"

Згадалося, що у Миколи Доризо в одному з віршів його відомого циклу "Інші часи" міститься близька за своїм змістом думка. Ось рядки, що запам'яталися мені:

"Живу, и радуясь, и мучась,
И говорю: спасибо, Бог,
Что мне послал ты эту участь —
Быть человеком двух эпох."

Додамо, читач, до останнього рядка: епох неоднозначних і драматичних. До того ж в ці часи творили і люди, які зробили вагомий внесок в надбання людства. Самі ж часи, як тонко підмітив поет, "...не вибирають, в них живуть і вмирають". Тут несподівано сплигло в пам'яті, здавалося б, парадоксальне за своїм змістом висловлювання Петра Фоменко: "Як добре ми погано жили". Майже афоризм...

"Інтелектуальне надбання сьогодення і майбутнього" — так, здавалося б, зовсім недавно я назвав свою публікацію в "Дзеркалі тижня", приурочену до виходу в світ унікальної "Енциклопедії Амосова". Пригадую добрі слова Миколи Михайловича з приводу цього нариса, який посів у тижневику цілу смугу. Часто, коли після телефонного дзвінка в трубці лунав його характерний голос, і вимовлялися звичні в нашому спілкуванні слова — "Телефоную просто так, поговоримо про цікаве", — я смакував, як завжди неординарну розмову про різні суспільні і професійні події, нерідко про особисте, творче, найближчі плани. На цей раз я вислухав авторський коментар до "Енциклопедії", що вийшла, який в подальшому був детально продовжений при чергових зустрічах. Зараз спробую відтворити те, що найбільш запам'яталося. Адже ця багатосторінкова амосовська праця і ще найостанніша невелика книга "Світогляд" — з дарчий написом, зробленим за тиждень до смерті — по суті прощальне довірче напуття. У цих останніх книгах, як і в усьому його доробку, гостре бачення того, як криза системи проявляється сьогодні в кризі медицини, — проблема, що представляє широкий громадський інтерес. Без удаваної риторики амосовські праці можна розглядати як підсумок багаторічних лікарських роздумів, як соціологічні та філософські наукові та публіцистичні трактати, в центрі яких його уявлення про здоров'я і хвороби. Доречно навести цитату з передмови видавця — Стіва Шенкмана — головного редактора щомісячника "Будь здоров", який відкрив книгою Амосова "Подолання старості" серію "Бібліотека журналу": "Мені здається, Амосов вміє все. Філософія, соціологія, екологія, політологія — тут він професіонал вищого класу".

Хотілося б нагадати і про ті публікації Амосова, які з'явилися в роки, що

передували цьому виданню. На жаль, через малий наклад деякі з них не стали широким надбанням читацьких кіл. Це невеликі за обсягом, але вельми емні за змістом "Кредо" і "Мій світогляд" (1992), а також видана завдяки зусиллям кийвського видавця В.П. Краснікова книга "Розум, людина, суспільство, майбутнє" (1994). Про останню вже писалося у пресі, в тому числі і автором цієї публікації. Тому можу засвідчити, що багато з того, що було розглянуто в цій книзі, а також в нарисі "Експеримент" (1995), знайшло в нових амосовських працях подальший розвиток. Особливо докладно в них були викладені основні передумови до постановки Амосовим свого унікального експерименту і та реальна ситуація, яка цьому передувала. Конкретним же приводом до проведення експерименту, як пише автор, стало наступне. Коли восени 1992 року він прийняв рішення припинити оперувати, а ще раніше відмовився від директорства в рідному інституті, зберігши за собою лише консультативні функції, "...життя спорожніло. Припинилися хірургічні пристрасті, переживання за хворих, зникли фізичні навантаження чотиригодинних операцій. Сильно зменшилося спілкування. У резерві, правда, залишалися наука і творча робота над книгами і ще продовження звичного режиму самообмеження, значних фізичних навантажень". І, тим не менше, — підкреслює Амосов, — з часом прийшло відчуття настання старості. Але це не злякало, а "навіть розлютило". Замінив кардіостимулятор (перший був вшитий 8 років тому), зробив спробу застосовувати гормони. Не задовольнившись ефектом, обгрунтував ідею експерименту і методику його проведення. Цьому передувало аналіз головних гіпотез механізмів старіння.

Серед них: які пояснюють старіння як виснаження енергетичних ресурсів, як накопичення екзогенних або ендогенних "нестандартних хімічних речовин", як порушення в імунній системі. І відома гіпотеза українських геронтологів, що представляють наукову школу академіка В.В. Фролькіса, концепція якого передбачає первинне ураження регуляторних генів геному, в результаті чого порушується регуляція клітин і, отже, функція органів. У відповідь проявляється дія компенсаторних механізмів, спрямованих на зменшення патологічного ефекту первинних поразок.

Аналізуючи різні гіпотези, що стосуються фізіології старіння, Амосов завжди підкреслював наявність загальної тенденції: у міру цього процесу відбувається поступове ослаблення всіх функцій, погіршення реакцій на зовнішні подразники і регуляторні впливи. Припущення самого Амосова про універсальні механізми старіння засновані на відомій гіпотезі генетичної запрограмованості старості, хоча, ймовірно, запрограмованість окремих етапів процесу в часі і не є жорсткою.

Чи виявиться це припущення виправданим, покаже наступний науковий пошук, за що і ратував вчений. Але очевидна сама логіка і переконливий біологічний сенс аргументації суджень. Розглядаючи організм людини як систему, автор особливо підкреслював, що функції виражаються в перетворенні структур, а останні в свою чергу постійно змінюються, відображаючи пристосованість людини до зовнішнього середовища. Оригінальна схема, наведена в цьому розділі і демонструє взаємодію двох структур — організму і середовища. Якщо взяти до уваги, що організм (особистість) теж складається з двох структур — так званих

регуляторів і робочих органів, то слід погодитися з тим, що вони знаходяться в постійному взаємозв'язку. А як же поведуться при старінні робочі органи, покликані втілювати програми в функції? За демонстрованою схемою інтенсивність їх діяльності визначається трьома факторами — мотивацією, тренуваністю і "гальмами". До останніх відносяться стомлення і старіння. Втома зростає від опору середовища і знижується від тренуваності. Старіння визначається генетичною програмою. Звідси логічний висновок: мотивація і тренуваність збільшують працю, «гальма» — зменшують. Адже дійсно, при старінні істотно знижується рівень дієздатності людини. Вичерпалося багато з попередньої програми, зменшилася від цього "сума мотивів", знизилася функція. А якщо знизилася функція - зменшилася тренування, зросла стомлення. У підсумку — нове зниження функції. Тупик — *circulus vitiosus*! Висновок Амосова: зменшення дієздатності при старінні саме себе прискорює. Звідси і згадана вище основне завдання — зруйнувати ці порочні зв'язки, розірвати замкнуте коло.

За демонстрованою схемою інтенсивність їх діяльності визначається трьома факторами — мотивацією, тренуваністю і "гальмами". До останніх відносяться стомлення і старіння. Втома зростає від опору середовища і знижується від тренуваності. Старіння визначається генетичною програмою. Звідси логічний висновок: мотивація і тренуваність збільшують працю, "гальма" — зменшують. Адже дійсно, при старінні істотно знижується рівень дієздатності людини. Вичерпалося багато з попередньої програми, зменшилася від цього "сума мотивів", знизилася функція. А якщо знизилася функція — зменшилося тренування, зросло стомлення. У підсумку — нове зниження функції. Тупик — *circulus vitiosus*! Висновок Амосова: зменшення дієздатності при старінні саме себе прискорює. Звідси і згадана вище основна задача — зруйнувати ці порочні зв'язки, розірвати замкнуте коло.

Головна ідея вченого, яку він чітко проводить через згадані вище книги "Продовження життя" і "Здоров'я", здавалося б, гранично проста: потрібні інтенсивні м'язові навантаження, яким, на жаль, "...заважає інша особливість психіки, що дісталася людині від тварини, — то, що ми називаємо лінійю. Природа заощаджує енергію та без потреби напружувати м'язи не вимагає.

Залишив нам Микола Михайлович і свою концепцію здоров'я як "резервних потужностей" клітин, органів, цілого організму. При цьому звернувши увагу на те, що в науковій медицині досі відсутнє чітке визначення здоров'я. У нинішньому розумінні здоров'я — це суто якісне поняття "норми", яка визначається на основі статистики, що, в принципі, правомірно. Але ж слід оцінювати і те, що відбувається, коли нормальні умови змінюються, в зв'язку з чим виникає реальна загроза хвороби. Тому про людину потрібно знати саме кількість здоров'я. Вимірюючи, його можна оцінити: багато здоров'я — менша ймовірність розвитку хвороби, мало здоров'я — у наявності переддень хвороби.

Визначити кількість здоров'я слід як суму "резервних потужностей" основних функціональних систем, при цьому важливо оцінювати їх оптимальний рівень. На жаль, подібні оцінки практично не проводяться. У свідомість громадськості та лікарів, як і раніше, впроваджується погляд про те, що "...людська природа вкрай недосконала, що людина уразлива й немічна", а тому

потребує постійної лікарської допомоги.

Ще й ще раз Амосов наполегливо звертав увагу на те, що у нас під медициною розуміють переважно лікування хвороб. Тим часом, якщо не тільки риторично проголошувати верховенство профілактичного напрямку медицини, а зайнятися здоров'ям здорових, то це і буде найефективнішим попередженням хвороб. Спадщина Миколи Михайловича спонукає не тільки до роздуму, але і викликає почуття причетності з позицією автора. Поєднання в його науковій творчості теоретичних положень з повсякденними спостереженнями і фактами, громадських поглядів з особистісними, більш категоричних суджень з сумнівами — все це, мабуть, багато в чому сприяло емоційному забарвленню сприйняття його виступів і книг, кожному з яких очікував широкий читацький інтерес. І не тільки тому, що вже саме по собі ім'я автора гарантувало успіх. І не тому, що в своїй діяльності і публікаціях вчений завжди виступав як "порушник спокою". Успіх кожної нової книги можна було прогнозувати, перш за все, через те, що Амосов розповідає про реальні підсумки своєї лікарської діяльності, свого унікального експерименту, багаторічного досвіду, роздумів, сумнівів, спроб соціологічних і філософських узагальнень.

Як автора, Миколу Михайловича завжди хвилювала реакція на його книги читацької публіки — через пресу він навіть провів якоесь опитування читачів, з'ясовуючи їхнє ставлення до проблем, про які писав. Саме від Амосова почув судження про правомірність твердження Віктора Гюго, сенс якого в тому, що книгу створює автор, а суспільство або приймає її, або відкидає. "Творець книги — автор, творець її долі — суспільство". Автор своєю особливою позицією, своїм баченням і великим життєвим досвідом як би запрошує майбутнього опонента до полеміки і доказової творчої розмови. Що таке ідеологія? Як вважає Амосов, вона становить основу суспільного розуму і "є предметом творчості як речі, але завжди має під собою біологічну базу. Автори ідеологій вибирають точку на шкалах, що спираються на суперечливі біологічні потреби і крайні почуття, що їх виражають, формулюють ідею словами, поширюють її серед громадян, таким чином формуючи їх переконання".

А потім Микола Михайлович обгрунтував основні, з його точки зору, шкали для компромісного вибору координат ідеології, до яких він відносить наступні категорії: а) свобода або рівність; б) матеріальне або духовне; в) праця — розваги; г) суспільне — особисте (або егоїзм — альтруїзм); д) терпимість — непримиренність; е) сьогодення — майбутнє; ж) Бог — матерія або віра — знання; з) цінності — загальнолюдські або групові (нація, релігія, клас, ідеологія).

За його твердженням, ідеї, виражені словами, якщо вони відображені в нейронах мозку великої кількості людей, надруковані в безлічі книг, стають настільки ж реальними, як і речі, як об'єкти природи. Тому що вони управляють реальними діями мас людей, змінюють хід історії куди більше, ніж землетруси або повені. Ідеї — це гени суспільства.

Цікаво і образно? Без сумніву. Тут є над чим поміркувати. Амосов продовжує розвивати висловлену думку: "Інша справа, що ідеї менш стійкі в історичному часі, ніж гени. Є у них специфічна властивість: поширюються лише ті ідеї, які співзвучні деяким з гами суперечливих біологічних потреб. Більш того,

сама здатність ідеї до поширення підкреслює ступінь значущості для людей тієї потреби, на яку вона спирається. Візьмемо для прикладу ідею Доброго Бога. вона більше всіх поширилася в образі світових релігій і виявилася найстійкішою. Це означає, що добрий початок в природі людини сильніше злого". Хоча Амосов вважав, що робити далекі прогнози марно через непередбачуваність творчості і самоорганізації на всіх структурних рівнях людства, проте, він допускав, що в зв'язку з широким розповсюдженням очікуваних досягнень науки (біотехнологія та генна інженерія, альтернативна енергетика, штучний інтелект, можливість управляти психікою і т.п.) можна очікувати в майбутньому "прориву", здатного змінити уявлення про людину і суспільство.

Отже, "прорив в майбутньому", на який сподівається Амосов! Додамо: "в найближчому майбутньому" і побажаємо всім нам бути не тільки його свідками, а й активними учасниками.

Значну частину амосовської спадщини складають художні, багато в чому автобіографічні, оповідання, мемуарна проза, численні статті та есе і найбільш приваблива для читаючої публіки в останні роки наукова, філософська і соціологічна публіцистика. Свою сповідальну книгу він назвав "Голоси часів". Ділився зі мною, що в цій книзі підводить підсумки. Але явно поквапився. У наступні роки одна публікація змінювала іншу і, нарешті, з'явилася вже згадана вище "Енциклопедія" як дійсно ємний узагальнений підсумок інтелектуальної амосовської творчості, який, переконаний, ще належить не раз обдумати, оцінити і досягнути повною мірою. Перш за все, як духовне надбання не тільки сьогодення, але також майбутнього. І як думки-напуття, думки-роздуми про те, що ще належить здійснити людству. У день свого сімдесятиріччя письменник і лікар С. Моем записав, що найбільша перевага старості — в духовній свободі. Доля склалася так, що Микола Михайлович міг користуватися цією свободою два десятиліття з тим, щоб, озирнувшись на прожиті 89 років, сказати: "Я прожив хороше життя". І ще: словами того ж Моема, який поєднував професію лікаря і багаторічну прихильність до медицини з літературною творчістю, Микола Амосов міг би сказати стосовно до свого захоплення створенням художніх творів: "Я не знаю кращої школи для письменника, ніж робота лікаря". Адже саме друга його іпостась — письменство — здобула йому величезну популярність. В останні два десятиліття він писав особливо багато. Я завжди заставав його за комп'ютером, до якого він звик, в старому звичному кріслі, зосередженим, заглибившись у роздуми, іноді кидав розсіяний погляд на навколишні його стелажі з книгами, де безліч амосовських праць, в тому числі переведених в більш ніж тридцяти країнах зарубіжжя.

Будучи в спілкуванні людиною стриманою, часом навіть підкреслено сухуватим, Микола Михайлович, проте, був схильний до емоційних сплесків. При цьому часто аж ніяк не негативних, що за певних обставин було йому властиво, а позитивних, навіть захоплених. Пам'ятаю у нас вдома подружжя Амосових, Микиту і Ірину Маньківських, запрошених в зв'язку з приїздом з Мюнхена земляка і друга хірурга-уролога Бориса Гехмана. Гість прочитав в той вечір тільки що написану ним розповідь про портрет жінки в червоному, зображеної на полотні невідомого майстра. З цікавістю прослухавши розповідь, Микола

Михайлович запитував автора: "Як Вам вдалося, Борисе, написати таку камерну річ?". І в цьому зверненні виразно вловлювалося амосовське схвалення. А раніше, зустрівши вперше у нас же вдома відомого правознавця Федора Бурчака і провівши з ним досить бурхливу дискусію, Микола Михайлович висловився з властивим йому лаконізмом, але вельми емоційно: "Дивно освічена і інтелектуальна особистість". Але особливе враження справило на нього знайомство з Данилом Лідером, про що після зустрічі він поділився зі мною такими словами: "Людина — єдина в своєму роді. До того ж мислитель".

А як проникливо написав Микола Михайлович про Володимира Фролькіса в нещодавно виданих спогадах. Наведу тільки два його висловлювання: "Так він і помер: майже на ораторській трибуні. Не обійтися лікарю без аналізу смерті — звичка. (Ніби й не все одно тому пророку, що пропускає душу в рай).

Не утримаюся і я. 1 жовтня 1999 року в Оперному театрі був Перший з'їзд медпрацівників України. Повний зал. Називався захід "Пульс України". Начальство в президії слухає. Головний оратор від Академії — Фролькіс. Задум — показний, але яка була промова! А на ранок — серцевий напад — і смерть. Не сумніваюся — промова вплинула. І навіть за гидкою лікарською звичкою прикидаю: "Якби масаж серця, штучне дихання... Не мав померти". Не було у Володі фатального ураження серця. "Я тільки відчував, що за оболонкою бадьорості і витримки ховається страждаюча поетична душа людини, яка втратила кохану дружину і залишилася на самоті... Це — все. Пробач, Володя, що не зміг написати краще. Бракує таланту".

Наводжу ці рядки і чую неповторні амосовські інтонації. Чи багато хто знали його таким навіть з тих, з ким він спілкувався, не кажучи вже про тих, хто його не знав. Зовнішність Миколи Амосова як людини з властивими йому достоїнствами, непростими рисами характеру, захопленнями і неординарним психологічним настроєм завжди цікавила широкий загал. У зв'язку з цим хочу звернути увагу на те, що в згаданих вище мемуарних книгах, як і в окремих розділах "Енциклопедії", особистість автора постає аж ніяк не в звичному ореолі стереотипів, властивих життєпису відомих людей, і не в ідеалізованому образі "героя". Перед нами гранично відверто проступає образ людини — одного з тих сучасників, хто поділяв з нами важкі роки двадцятого століття, що пройшов непростий життєвий шлях, сумнівався і страждав. На ряд амосовських книг, що вийшли в останні роки, я відгукувався докладними рецензіями. Втім, це не були рецензії, написані у звичній традиційній формі, а, скоріше, роздуми з приводу... І публікував я їх не в суворих академічних виданнях, а періодиці, яка широко читається, найчастіше в тижневику "Дзеркало тижня", частково в науково-популярних і більш широких за змістом медичних журналах типу "Міжнародного медичного журналу", видаваного в Харкові. Ніде правди діти, що після кожної з таких публікацій з нетерпінням і не без хвилювання очікував, яка буде реакція Миколи Михайловича. Зрозуміло, відчував радість, коли доводилося чути від нього слова задоволення і навіть похвали, на яку він був, як правило, скупий.

Вже одного разу писав про те, що Микола Михайлович з увагою і, мабуть, безвідмовно відгукувався на мої прохання зробити дарчий напис на своїх книгах, які купували мої співробітники і колеги після виходу їх у світ. Без зайвої

скромності зауважу, що популяризував ці нові видання досить широко. І Микола Михайлович по-доброму жартував на цю тему. До речі, не відмовляючи в дарчих написах на своїх книгах, він завжди дуже диференційовано відбивав в них своє ставлення до адресата - і за тональністю, і за змістом. Але завжди ці написи були по-амосовські лаконічними, образними і поважними. Нерідко в них виявлялися і іронія, і тонкий самоіронічний настрій. Наприклад, у своїй книзі "Подолання старості", де вже на титулі після назви звучав амосовський афоризм: "Найнебезпечніше в старості — готовність до старіння", він написав мені і Олені: "Починайте долати", а в своїй "Енциклопедії", роблячи дарчий підпис Оксані і Серьожі, висловився так: "Дочці мого друга Оксані Медведь і зятю Сергію Хотимському з побажаннями повної гармонії у відносинах з батьками". Настільки ж цілеспрямований був запис і на книгах, подарованих моєму синові і його сім'ї.

Доречно зазначити ще одну обставину, до того ж, без сумніву, істотну. Суть її в тому, що Микола Михайлович, будучи корінним росіянином і по народженню і по своєму генеалогічному дереву, знайшов в Києві свою другу малу батьківщину. Півстоліття життя в Українській столиці і професійної лікарської і наукової діяльності, звернення в місті, де пройшло становлення і його дружини, і дочки, і внучки, і зятя, для яких Київський медичний інститут став загальною альма-матер, зробили свою справу. Ім'я Миколи Амосова і все, що їм досягнуто в хірургії, медичній науці, кібернетиці, відтепер і назавжди пов'язано з Києвом. У виданій ще в 1979 році книзі "Вулиці Києва", присвяченій історії Києва, пам'ятним подіям, минулого і теперішніх років в житті міста, розміщено ґрунтовний нарис Миколи Михайловича, де ми знаходимо слова любові і вдячності нашій столиці: "Я приїхав до Києва близько 30 років тому і тому ще не можу вважатися корінним киянином. Між тим, Київ став для мене найріднішим містом після мого Череповця Вологодської області, де я народився і навчався. Справа в тому, що саме в Києві я зміг зробити найбільш цікаве і потрібне для людей, а відповідно і для себе. Тут я став справжнім хірургом, хоча почалося це ще в Брянську. У Києві створена хороша клініка, в якій проводиться за рік півтори тисячі операцій на серці. Неважко зрозуміти, як міцно і глибоко все це пов'язує мене з дорогим містом і його людьми..."

2013 р.

"Микола Амосов. Спогади сучасників" (видано російською мовою)
Київ, Видавничий дім "Особистості", 2015